

Conjunctuurenquête Nederland

Derde kwartaal 2016

Ondernemers aanhoudend positief

Voorwoord

Dit rapport geeft de belangrijkste uitkomsten van de Conjunctuurenquête Nederland van het derde kwartaal 2016.

De Conjunctuurenquête Nederland brengt voor het Nederlandse bedrijfsleven vier keer per jaar de belangrijkste ontwikkelingen en verwachtingen in kaart, uitgesplitst naar regio, bedrijfstak en bedrijfsgrootte. De resultaten vormen de basis voor het 'Ondernemersvertrouwen Nederland'. Deze samenvattende stemmingsindicator geeft de richting aan waarin de Nederlandse economie of specifieke bedrijfstakken zich waarschijnlijk zullen ontwikkelen.

Samenwerking

De Conjunctuurenquête Nederland is een gezamenlijk onderzoek van CBS, de Kamer van Koophandel, EIB, MKB Nederland en VNO-NCW, met de steun van het Ministerie van Economische Zaken. Doel van de samenwerking is completere informatie over het niet-financiële bedrijfsleven te vergaren tegen minder administratieve lasten.

Dit rapport is gepubliceerd op 16 augustus 2016.
Het rapport van de Conjunctuurenquête vierde kwartaal 2016 wordt op 17 november 2016 gepubliceerd op www.ondernemersplein.nl/COEN/

Saldo's

Deze rapportage werkt met saldo's. Een saldo ontstaat door het percentage ondernemers dat zijn ervaring of verwachting als negatief ziet, af te trekken van het percentage dat een positieve ervaring of verwachting meldt. Als bijvoorbeeld 10 procent van de ondernemers een dalende omzet had en 20 procent een stijgende omzet, ontstaat een saldo van +10 procent. Het saldo geeft in één oogopslag weer of de stemming onder ondernemers positief of negatief is en in welke mate.

Seizoenspatronen

Bij de interpretatie van de cijfers dient rekening te worden gehouden met seizoensinvloeden. Deze spelen bij sommige variabelen een rol, zoals bij omzetten in de landbouw en horeca. Om een uitkomst in een beter perspectief te kunnen plaatsen, verdient een vergelijking met dezelfde periode een jaar eerder om die reden de voorkeur boven een vergelijking met een kwartaal eerder. Voor het samenstellen van de indicatoren van het Ondernemersvertrouwen, worden de onderliggende variabelen wél gecorrigeerd voor seizoenspatronen. Hierdoor kan het vertrouwen elk kwartaal worden vergeleken met een eerder kwartaal.

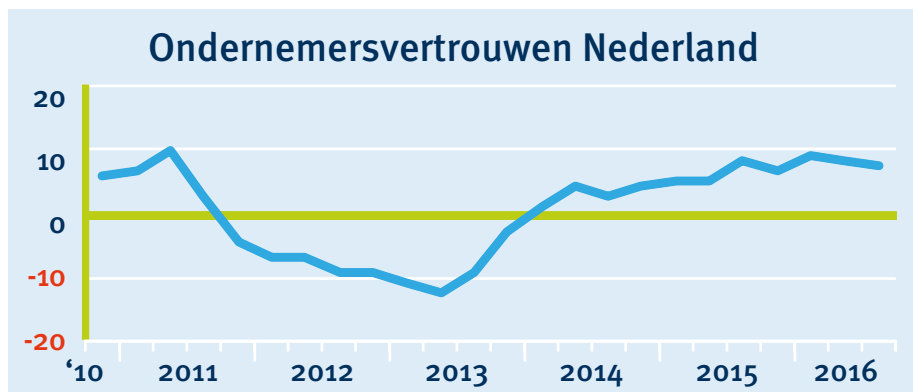
Waarneemperiode

De gegevens voor deze publicatie zijn verzameld in de maand juli 2016.

Ondernemers aanhoudend positief

De ondernemers zijn, net als in voorgaande kwartalen, aan het begin van het derde kwartaal positief gestemd. Het ondernemersvertrouwen, de stemmingsindicator van ondernemend Nederland, kwam uit op 7,9. Daarmee ligt de indicator weliswaar 0,9 punt lager dan in het tweede kwartaal maar ruimschoots boven het gemiddelde (-2,4) van alle metingen sinds 2008. In 2011 bereikte het ondernemersvertrouwen met 10,1 de hoogste

stand sinds de eerste meting in 2008, waarna het vertrouwen ruim twee jaar op rij negatief was. Sinds het begin van 2014 hebben de positief gestemde ondernemers onafgebroken de overhand.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland en VNO-NCW

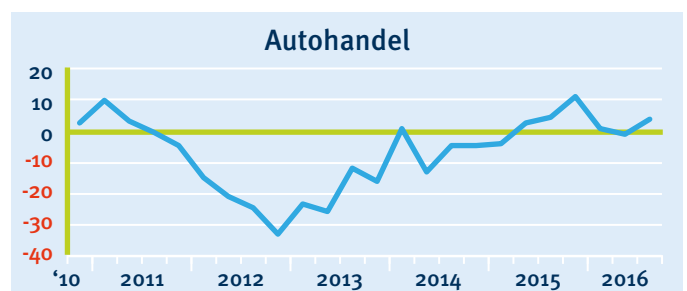
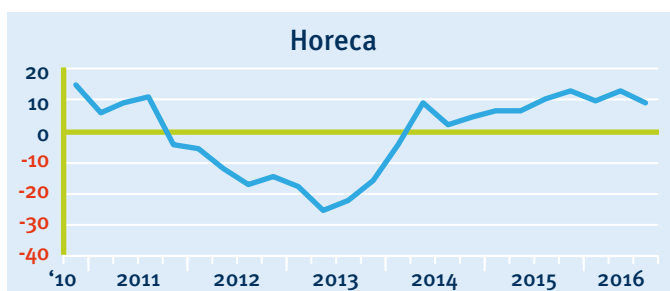
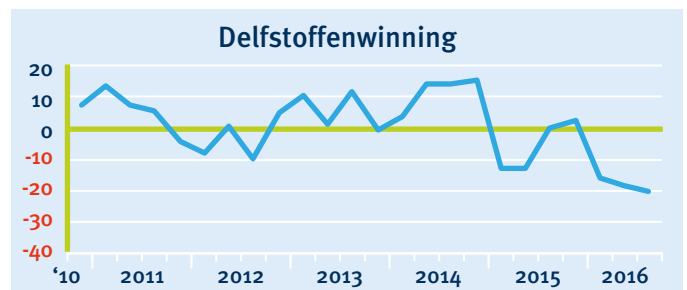
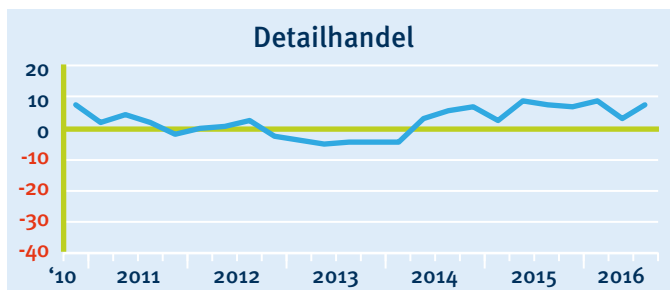
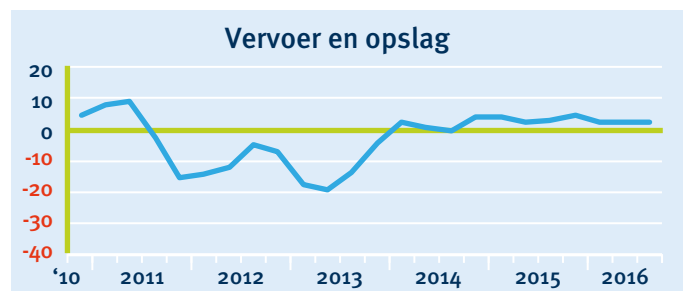
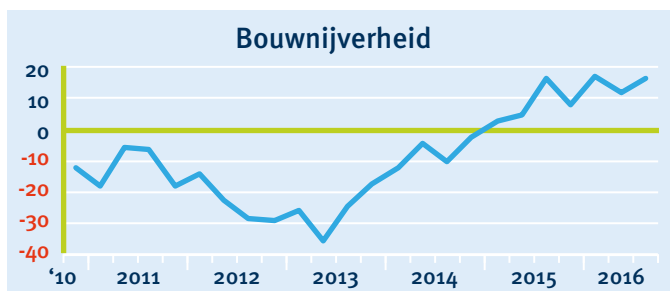
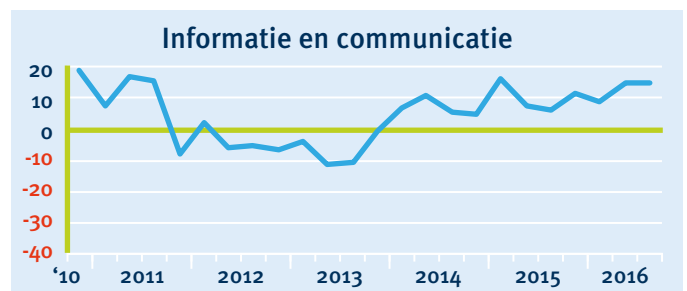
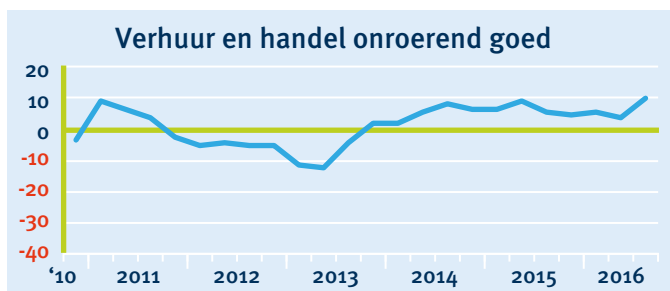
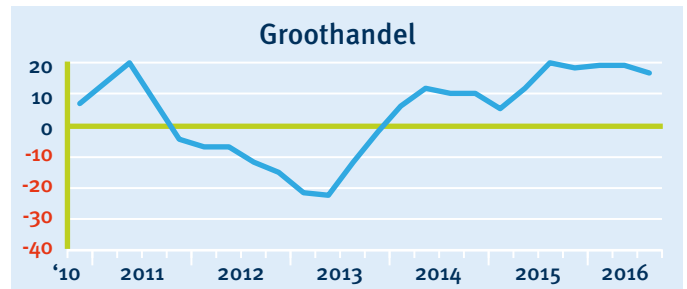
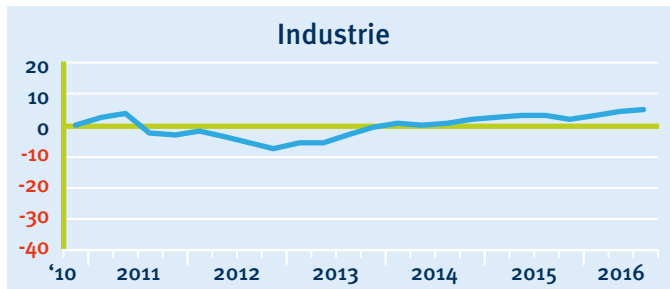
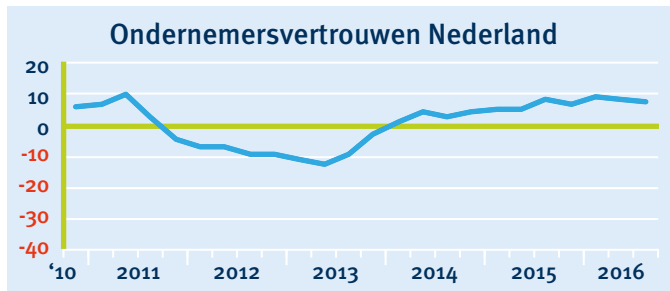
Verder in deze rapportage:

- **Ondernemers aanhoudend positief** pagina 4
- **Ondernemers overwegend positief** pagina 6
- **Uitgelicht: investeringsverwachting verbeterd** pagina 8
- **Uitgelicht: bouwsector meest positief over werkgelegenheid** pagina 9
- **Regionale verwachtingen overwegend positief** pagina 10

Ondernemersvertrouwen per sector

Uitkomsten derde kwartaal 2016

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

Ondernemers aanhoudend positief

De ondernemers zijn in het derde kwartaal positief gestemd. Het ondernemersvertrouwen, de stemmingsindicator van ondernemend Nederland, kwam uit op 7,9. Daarmee ligt de indicator weliswaar 0,9 punt lager dan in het tweede kwartaal maar ruimschoots boven het gemiddelde (-2,4), sinds de start van de metingen in 2008. Het vertrouwen van de ondernemers is sinds het begin van 2014 onafgebroken positief.

In nagenoeg alle sectoren is er sprake van een gunstige stemming. Onder de groothandelaren is het vertrouwen in de economische ontwikkelingen het hoogst, direct gevolgd door de bouwsector. De enige sector waar het negatieve sentiment de overhand heeft, is de delfstoffenwinning. De meting voor het ondernemersvertrouwen heeft plaatsgevonden in de eerste weken van de maand juli, na het referendum waarin duidelijk werd dat het Verenigd Koninkrijk zich gaat afscheiden van de EU.

Groothandel meest positief

Groothandelaren zijn, evenals in de voorafgaande kwartalen, het meest optimistisch. Het ondernemersvertrouwen in deze sector kwam uit op 17,5. Met name de gerealiseerde en verwachte omzet dragen bij aan dit positieve beeld.

Vertrouwen bouwsector gegroeid

De stemming onder de bouwers is sinds begin 2015 onafgebroken positief. Het ondernemersvertrouwen ligt in het derde kwartaal met 16,6 zelfs ruim vier punten hoger dan een kwartaal eerder. De ondernemers zagen de bouwproductie stijgen. Daarnaast zijn zij positief gestemd over het aantal orders dat op de plank ligt. Hun oordeel over de orderpositie verbeterde dan ook sterk. Een en ander zal volgens de ondernemers leiden tot meer werkgelegenheid. Zij voorzien in de komende maanden personeel aan te trekken.

Vertrouwen delfstoffenwinning fors negatief

In de sector delfstoffenwinning is het sentiment onder de ondernemers fors negatief. Het ondernemersvertrouwen komt in het derde kwartaal uit op -20,1. Het niveau van het vertrouwen is daarmee voor het derde kwartaal op rij verslechterd. Als gevolg van de lage olieprijs en de beperking van de gaswinning zijn de ondernemers negatief gestemd over de toekomstige productie en het economisch klimaat voor hun onderneming.

Autobranche veert op

Het vertrouwen van de ondernemers in de automobielbranche is verbeterd. De indicator van het ondernemersvertrouwen komt uit op 4,0. Een duidelijke verbetering ten opzichte van vorig kwartaal toen er sprake was van een licht

negatief sentiment (-0,9). De ondernemers gaven in vergelijking met het vorige kwartaal positievere signalen af over de omzetonwikkeling en de verwachting voor de komende maanden.

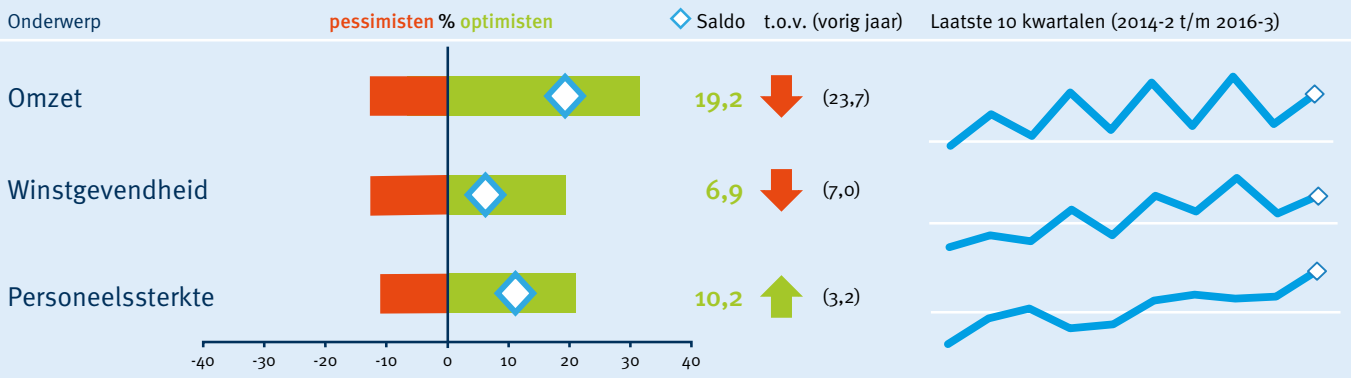
ICT optimistisch

In de sector informatie en communicatie zijn de ondernemers onveranderd positief. De indicator van het ondernemersvertrouwen ligt in het derde kwartaal op 15,5; hetzelfde niveau als in het tweede kwartaal. Het positieve sentiment is met name gebaseerd op de gunstige signalen die de ondernemers afgeven over de omzet en het economisch klimaat voor hun onderneming.

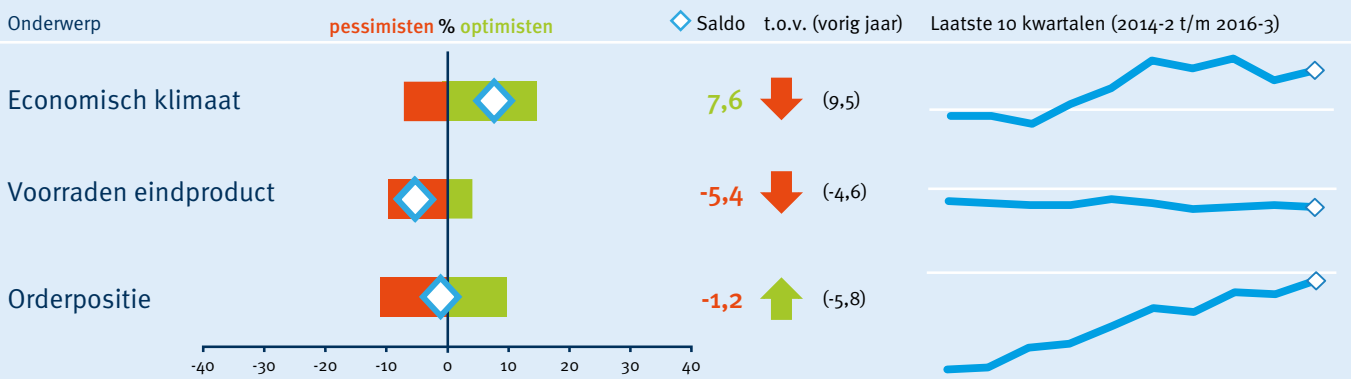
Ondernemers in de groothandel en de bouwsector zijn het meest positief gestemd

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
 Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

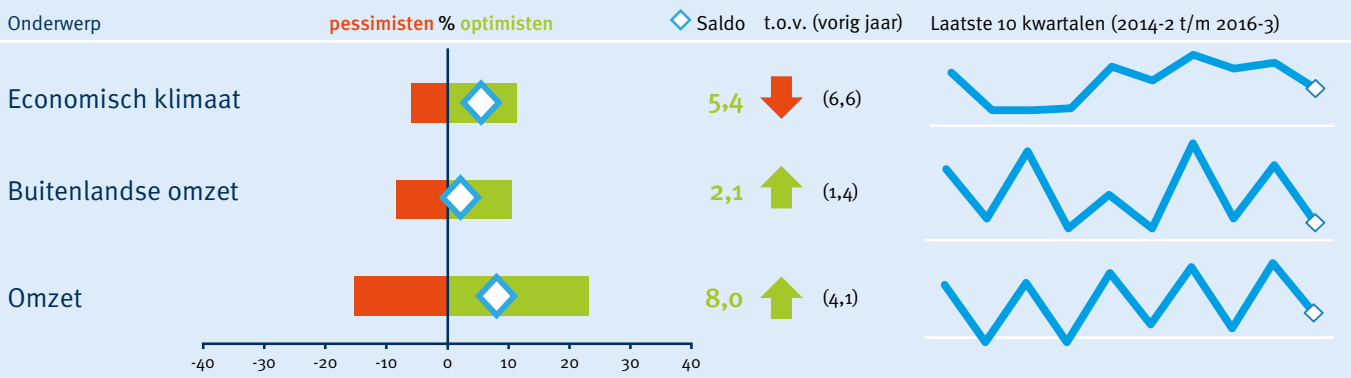
Ontwikkelingen tweede kwartaal

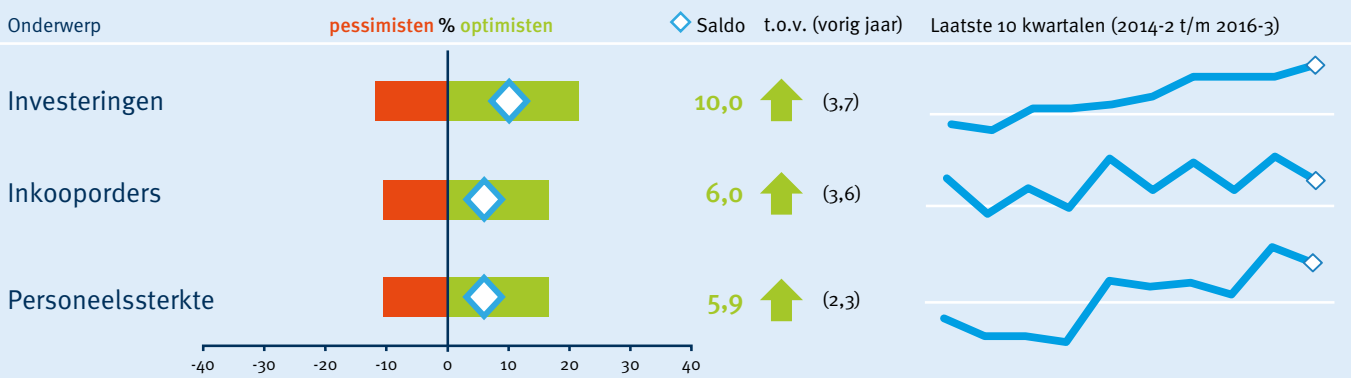
Beoordelingen van de ondernemer (begin van het derde kwartaal)

Verwachte ontwikkelingen derde kwartaal

Verwachte bedrijfsvoering derde kwartaal

Ondernemers overwegend positief

Het positieve ondernemersvertrouwen komt tot uiting in de indicatoren van het Dashboard Conjunctuurenquête Nederland. Over de meeste indicatoren zijn ondernemers positief gestemd. Voor een aantal indicatoren is de stemming echter minder positief dan een jaar geleden.

Terugkijkend op het afgelopen kwartaal ziet een forse groep ondernemers een omzetsijging. Deze stijging is echter seizoen-gerelateerd. Vergeleken met dezelfde periode vorig jaar zijn ondernemers iets minder positief over hun omzetontwikkeling. De werkgelegenheid is volgens ondernemers in het tweede kwartaal toegenomen. Het aantal ondernemers dat een personele groei realiseerde, is al een jaar lang groter dan het aantal ondernemers dat te maken heeft met een krimpend personeelsbestand. Vergeleken met een jaar geleden zijn ondernemers duidelijk positiever over de ontwikkeling van de werkgelegenheid. De winstgevendheid is in het afgelopen kwartaal verder verbeterd. Aan het begin van het derde kwartaal gaven ondernemers aan dat het economisch klimaat is verbeterd. Over de orderpositie zijn ondernemers neutraal gestemd. Sinds de start van de

waarneming in 2008 oordeelden ondernemers onafgebroken negatief over hun werkvoorraad met als dieptepunt 2013, toen per saldo één op drie ontevreden was over de orderpositie. Sindsdien verbeterde het oordeel gestaag en bij de meting aan het begin van het derde kwartaal zijn de optimisten en pessimisten bijna met elkaar in evenwicht met een saldo van -1,2.

Ondernemers verwachten in het derde kwartaal een lichte verbetering van het economisch klimaat. Dat is onder andere te zien in de omzetverwachting die positief is en verbeterd ten opzichte van hetzelfde kwartaal in 2015. Deze verbetering is met name te herleiden tot een positief oordeel over de binnenlandse omzet. Ondernemers verwachten in 2016 meer te investeren dan in 2015. Per saldo 10 procent van hen verwacht een investeringsgroei. Met name in de sector vervoer en opslag en in de bouwnijverheid wordt een groei van de investeringen verwacht. Voor de inkooporders en de werkgelegenheid wordt een lichte groei verwacht in het derde kwartaal. Met name over de investeringen en de werkgelegenheid zijn ondernemers positiever dan vorig jaar.

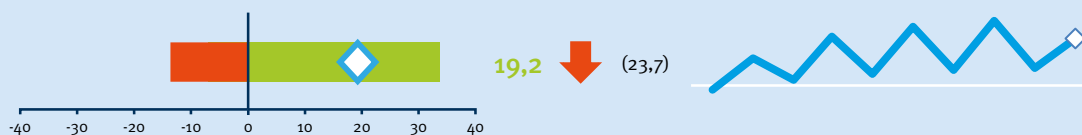
Ontwikkelingen tweede kwartaal

Onderwerp

pessimisten % optimisten

◇ Saldo t.o.v. (vorig jaar) Laatste 10 kwartalen (2014-2 t/m 2016-3)

Omzet

Hoe lees ik het Dashboard Conjunctuurenquête Nederland?

Onderwerp: in de Conjunctuurenquête Nederland wordt ondernemers naar hun oordeel gevraagd over verschillende onderwerpen. Er is een verschil tussen terugblikken op het vorige kwartaal en verwachtingen voor het huidige kwartaal. Hierdoor kan een onderwerp twee keer voorkomen in het dashboard. De koppen die boven de onderwerpen staan, geven aan of het om terugblikken of verwachtingen gaat.

Staafdiagram (pessimisten/optimisten): de vragen over de onderwerpen in het dashboard kunnen de ondernemers beantwoorden met verbetering, verslechtering, of onveranderd. In deze grafiek is het percentage optimisten (ondernemers die verbetering zien/verwachten) afgezet tegen de pessimisten (zij die verslechtering zien/verwachten). De witte ruit geeft het saldo hiervan weer.

Saldo: het saldo is het verschil tussen het percentage optimisten en het percentage pessimisten, dat ook terug te zien is in het staafdiagram. Positieve waarden (meer optimisten dan pessimisten) worden groen weergegeven, negatieve saldi (meer pessimisten dan optimisten) worden rood weergegeven.

T.o.v. vorig jaar: het saldo van het zelfde onderwerp in het zelfde kwartaal een jaar eerder is tussen haakjes weergegeven. Er is gekozen voor hetzelfde kwartaal een jaar eerder, om eventuele seizoeneffecten uit te sluiten. De groene pijl naar boven of rode pijl naar beneden geeft aan of er sprake is van respectievelijk een verbetering of verslechtering.

Lijndiagram (laatste 10 kwartalen): per onderwerp wordt de ontwikkeling in de laatste 10 kwartalen weergegeven. Hierop is geen seizoenscorrectie toegepast. De witte horizontale lijn is de nullijn. Het saldo in het laatste kwartaal is met een witte ruit weergegeven.

Uitgelicht

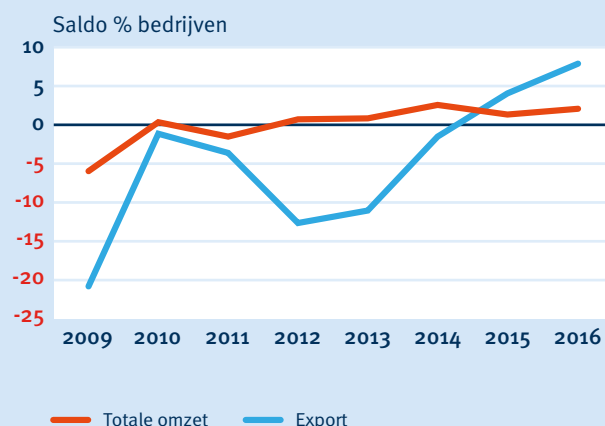
Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

Kijk voor meer detailinformatie over omzet en export, belemmeringen en investeringsverwachtingen op StatLine

Exportgroei blijft achter

De omzetverwachtingen van bedrijven worden vergeleken met hetzelfde kwartaal in de voorgaande jaren. Op die manier wordt de interpretatie niet gehinderd door seizoeneffecten. De verwachte omzetontwikkeling voor het derde kwartaal van dit jaar is positief. Door per saldo acht procent van de bedrijven wordt omzetgroei voor het derde kwartaal verwacht. Sinds drie jaar laat de omzetverwachting voor het derde kwartaal een duidelijke verbetering zien. De groep bedrijven die exportgroei verwacht, is daarentegen bescheiden en de afgelopen jaren niet gegroeid. Dat sluit aan bij het economische beeld van een aantrekkende binnenlandse economie, met internationaal veel onzekerheden.

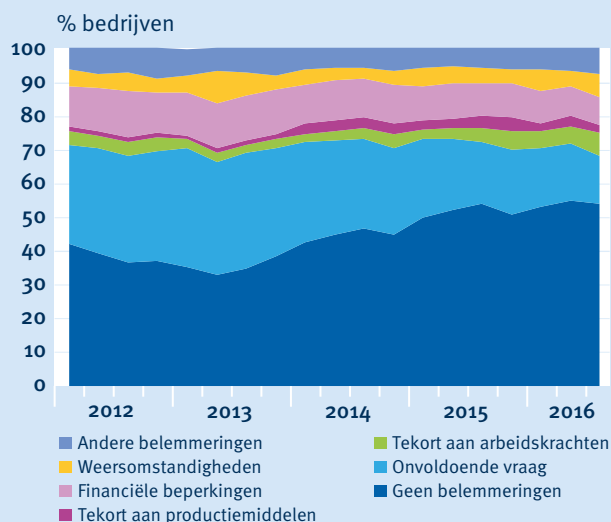
Omzetverwachting 3e kwartaal

Belemmeringen bij minder dan de helft bedrijven

Van alle bedrijven heeft 46 procent te maken met belemmeringen in de bedrijfsvoering. Het aantal bedrijven dat tegen belemmeringen aanliep, is in de afgelopen jaren afgenomen. Onvoldoende vraag is gewoonlijk de meest voorkomende belemmering. Met het conjuncturele herstel neemt het aantal bedrijven dat een dergelijke belemmering ervaart echter af. Bij 8 procent van de bedrijven speelt financiële belemmeringen een rol. De groep die dit noemt, is in de afgelopen kwartalen eveneens kleiner geworden. Het aantal bedrijven met een tekort aan arbeidskrachten groeit daarentegen juist. In het derde kwartaal van 2016 vormt dit voor 7 procent van de bedrijven een knelpunt. Dat is het grootste aantal sinds het begin van de metingen eind 2008.

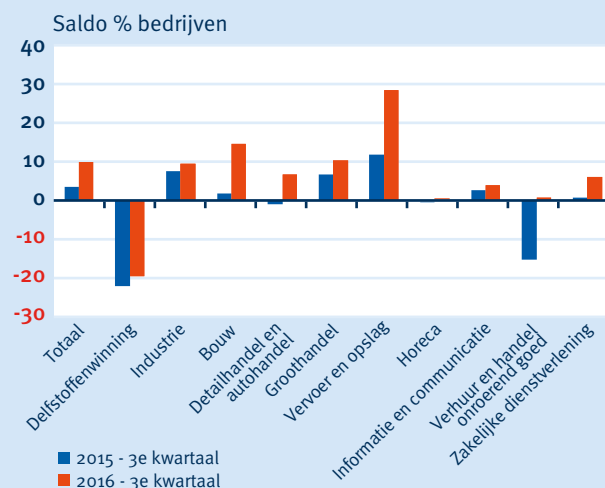
Bedrijven met belemmeringen

Verbetering investeringsverwachting

Van alle ondernemers verwacht ruim een vijfde in 2016 meer te investeren dan vorig jaar. Daar staat tegenover dat ongeveer 11 procent van de ondernemers verwacht minder te gaan investeren. Dat brengt het saldo van positieve en negatieve investeringsverwachtingen op +10. In het derde kwartaal van vorig jaar was het saldopercentage bedrijven dat in het lopende jaar meer verwachtte te investeren dan een jaar eerder slechts licht positief met +4. In alle sectoren is de investeringsverwachting voor 2016 in meer of mindere mate verbeterd ten opzichte van dezelfde periode vorig jaar. Het meest positief zijn ondernemers in de sector vervoer en opslag, met een saldo van +29. Met name post- en koeriersbedrijven en luchtvervoerders verwachten meer investeringsuitgaven. De delfstoffenwinning is de enige sector waar ondernemers een afname van de investeringen verwachten. Daar voorziet per saldo bijna 20 procent van de ondernemers lagere investeringen dan in 2015.

Verwachting investeringen lopend verslagjaar

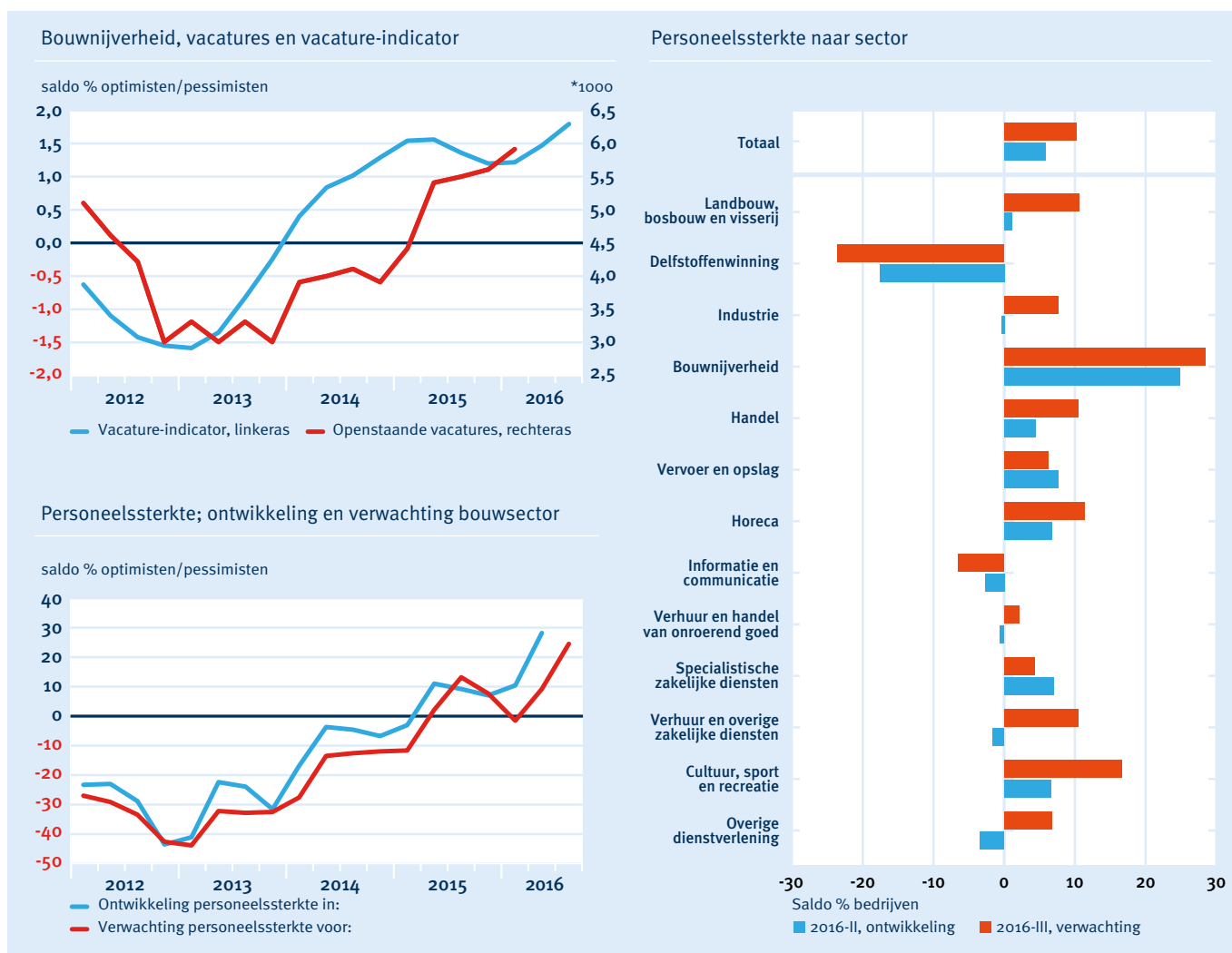

Uitgelicht: Bouwsector meest positief over werkgelegenheid

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

Kijk voor meer detailinformatie over de vacature-indicator en de personeelssterkte op StatLine.

Binnen het Nederlandse niet-financiële bedrijfsleven zijn bouwbedrijven het meest positief over de werkgelegenheid. Dit geldt zowel voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid in het tweede kwartaal als de verwachting voor het derde kwartaal van dit jaar. In het tweede kwartaal gaf 37 procent van de bedrijven aan dat zij personeel hebben aangetrokken. Een beperkte groep, 8 procent, zag het personeelsbestand kleiner worden. Bij de overige bedrijven was er niet of nauwelijks sprake van een toename of afname.

Ook voor het derde kwartaal geven de ondernemers in de bouw een gunstig signaal af. Door 30 procent van hen wordt voorzien dat zij personeel zullen aantrekken. Het afstoten van personeel zal naar verwachting bij slechts één op de twintig bouwers plaatsvinden.

Sinds de start van de Conjuncturenquête Nederland in 2008 hebben bouwbedrijven tot aan het begin van 2015 elk kwartaal onafgebroken gemeld dat er personeel was afgestoten. Met als dieptepunt de ontwikkeling in het vierde kwartaal van 2012 toen per saldo bijna de helft van de bedrijven aangaf minder personeel in dienst te hebben dan in de periode daaraan voorafgaand.

Sindsdien is de trend positief en vanaf medio 2015 heeft het aantal bedrijven dat personeel heeft aangetrokken de overhand op het aantal dat de werkgelegenheid zag dalen.

Naast de gunstige verwachting die bedrijven hebben uitgesproken voor het derde kwartaal is het positieve sentiment ook zichtbaar in de vacature-indicator. Deze indicator geeft de richting aan waarin het aantal vacatures in de bouw zich naar verwachting zal ontwikkelen. Aan het begin van het derde kwartaal heeft de vacature-indicator een positieve waarde, hetgeen duidt op een verwachte toename van het aantal vacatures in de bouwsector.

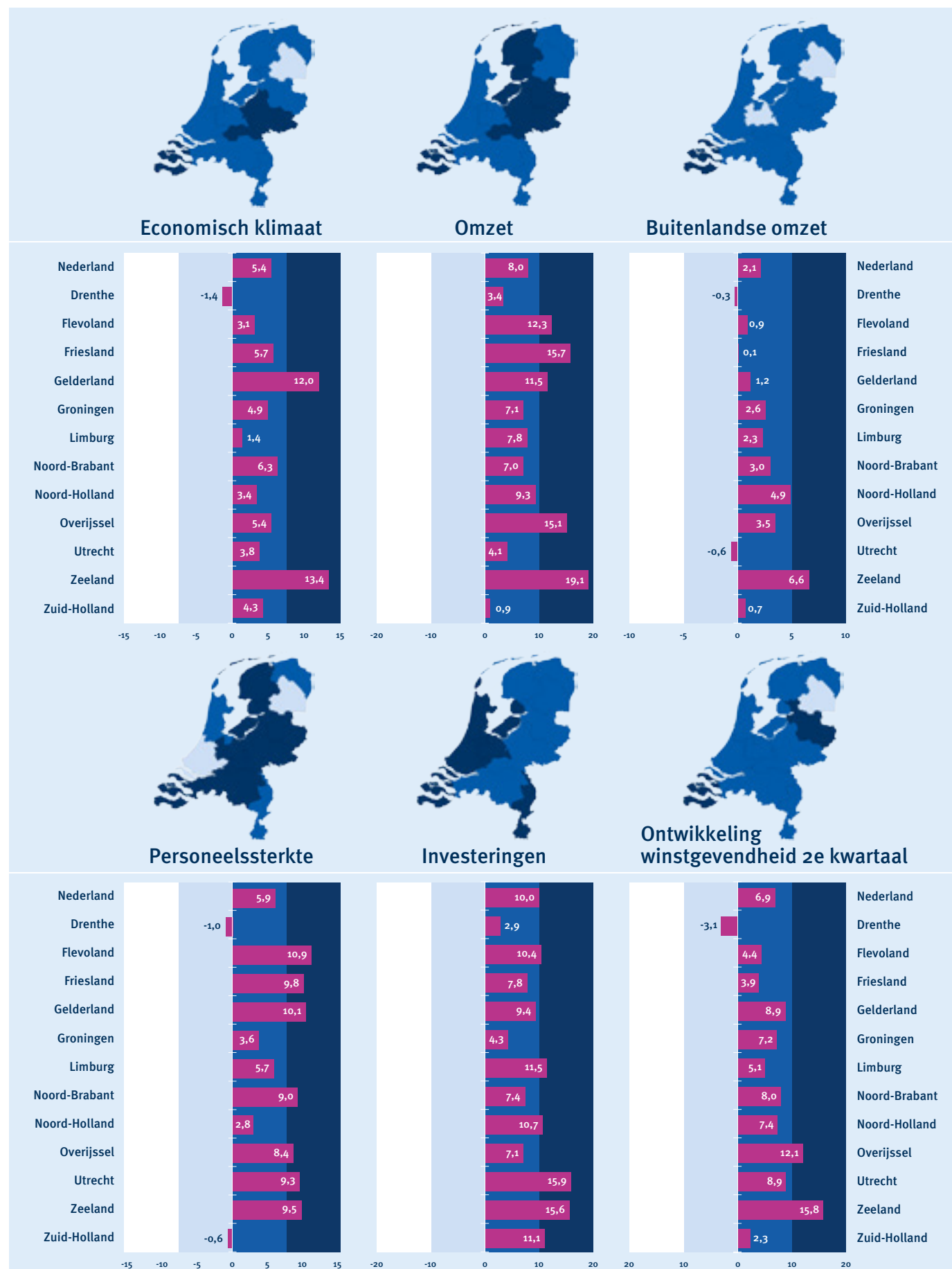
De positieve ontwikkeling van de werkgelegenheid in de bouw is ook zichtbaar vanuit een ander gezichtspunt. Op de vraag of een bedrijf belemmeringen ondervindt bij het uitoefenen van de bedrijfsactiviteit gaf aan het begin van het derde kwartaal bijna 7 procent aan dat een tekort aan gekwalificeerd personeel als belemmering wordt ervaren. Sinds de start van de waarneming was de groep die dit meldde niet zo groot.

Verwachte ontwikkelingen bedrijfsleven per provincie

Uitkomsten derde kwartaal 2016. Het betreft het verschil tussen de percentages optimisten en pessimisten per onderwerp, per provincie. Het betreffen vijf verwachtingen over het derde kwartaal en een terugblik op de winstgevendheid in het tweede kwartaal.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

Meeste indicatoren positief

De resultaten van de Conjunctuurenquête Nederland zijn beschikbaar vanuit een drietal gezichtspunten. Naast de uitkomsten van de verschillende bedrijfstakken zijn er eveneens gegevens beschikbaar naar bedrijfsgrootte. Daarnaast is er ook regio-informatie voorhanden waarbij onder andere wordt ingezoomd op de uitkomsten per provincie. Dit biedt de mogelijkheid om de regionale verschillen te belichten.

Zeeland koploper positieve omzetverwachting

In alle provincies voorzien bedrijven per saldo omzetgroei in het derde kwartaal. Zeeland is echter de provincie waar de groep bedrijven met een positieve omzetverwachting het grootst is.

De Zeeuwse groeiverwachting is het meest zichtbaar in de sectoren bouw en horeca. Bij omzetverwachtingen in laatstgenoemde sector spelen seizoeninvloeden een rol. Ook in Friesland en Overijssel zijn het de bouwbedrijven die bovengemiddeld positief zijn over de omzetgroei. In Drenthe en Zuid-Holland echter, is slechts sprake van een bescheiden omzetgroei. De groei in Drenthe wordt daar met name voorzien in de cultuursector en de horeca. In nagenoeg alle provincies zijn de landbouwbedrijven negatief over de omzetverwachting. Het meest in Limburg, Noord-Brabant en Overijssel.

Meer werkgelegenheid in bijna alle provincies

In nagenoeg alle provincies zijn de ondernemers per saldo gunstig gestemd over de toekomstige werkgelegenheid. Zij verwachten in de komende maanden personeel te gaan aantrekken. Bedrijven in Flevoland en Gelderland maken daarvan het meest melding. In die provincies zijn het in belangrijke mate de bouwbedrijven die op zoek gaan naar geschikt personeel. Bouwbedrijven zijn echter ook in de overige provincies positief over de werkgelegenheid, met als koplopers de bouwers in Utrecht.

In Drenthe en Zuid-Holland voorziet een nipte meerderheid van bedrijven een krimp van de werkgelegenheid.

Meer investeringen vooral in Utrecht en Zeeland

Landelijk gezien verwacht per saldo één op de tien bedrijven dit jaar meer te investeren dan in 2015. Inzoomend op de provincieresultaten is het beeld grotendeels vergelijkbaar en geldt voor alle provincies dat er naar verwachting meer geïnvesteerd gaat worden. In Utrecht en Zeeland zijn de groepen met positieve investeringsvoornemens met per saldo circa 15 procent het grootst. En met per saldo 3 en 4 procent het kleinst

in Drenthe en Groningen. Industriële bedrijven verwachten in alle provincies per saldo investeringsgroei. Voor de bouwsector is het beeld, Noord-Brabant uitgezonderd, vergelijkbaar.

Winstgevendheid meest verbeterd in Zeeland

Het Nederlandse bedrijfsleven zag de winstgevendheid in het tweede kwartaal verbeteren. Per saldo gaf ongeveer zeven procent van de ondernemers dit positieve signaal af. Regionaal gezien laten de provincieresultaten een wat wisselend

beeld zien. De ontwikkeling van de winstgevendheid was onder de Zeeuwse ondernemers het meest positief. Per saldo zag bijna 16 procent van hen een positieve ontwikkeling van het rendement. Naast Zeeland, was ook in Overijssel, met 12 procent, sprake van een bovengemiddelde verbetering. Naast deze twee provincies zijn er nog vijf provincies die boven het landelijke gemiddelde scoren. In slechts één provincie was er per saldo sprake van een afnemende winstgevendheid. In Drenthe was dat het geval bij 3 procent van de bedrijven.

In alle provincies voorzien bedrijven per saldo omzetgroei in het derde kwartaal

Kerntabel Ondernemersvertrouwen en Conjunctuurenquête Nederland

Ondernemersvertrouwen			Verwachtingen voor het derde kwartaal niet seizoengecorrigeerd		
2016 1e kwartaal	2016 2e kwartaal	2016 3e kwartaal	Omzet	Personeel	Economisch klimaat
9,3	8,8	7,9	8,0	5,9	5,4
-15,6	-17,9	-20,1	-10,4	-17,6	-20,5
3,2	4,7	5,1	4,4	-0,4	3,0
17,6	12,2	16,6	34,4	24,8	23,2
0,9	-0,9	4,0	-7,2	0,0	5,3
19,2	19,2	17,5	11,3	8,3	5,6
9,0	3,2	7,5	4,6	1,3	7,0
2,6	2,5	2,3	-3,3	7,7	-4,5
10,3	13,4	9,7	15,5	6,8	6,4
9,1	15,3	15,5	6,4	-2,7	2,1
5,1	3,3	10,0	27,5	-0,6	5,9
14,7	12,5	8,4	-1,7	3,6	1,1

Meer informatie op StatLine

Ondernemersvertrouwen

Conjunctuurenquête naar bedrijfstak

Conjunctuurenquête naar regio
(landsdeel/provincie/COROP)

Dit rapport verschijnt ieder kwartaal op ondernemersplein.nl/COEN. Wilt u meer informatie? Neem dan contact op met één van de COEN-partnerorganisaties:

CBS 088 570 70 70
info@cbs.nl

EIB 020 205 16 00
eib@eib.nl

KvK 088 585 15 85
kennisedesk@kvk.nl

**MKB Nederland
en VNO-NCW** 070 349 03 49
kempen@vnoncw-mkb.nl

**ondernemers
plein**

VNO NCW